

Հետեւեալ հնադիտական գրութիւն Մասիսի մէջ երևեցաւ:

«Վանայ Հայկական սեպագրութեանց բանալին գտնող ներհուն արեւելագէտ Տորթոր Մորթման էֆէնտին՝ Հայոց Տիգրանակերտ մայրաքաղաքին վրայ հետեւեալ կարեւոր և հմտալից յօդուածը գրելով մեզ զըզեւած է, որպէս զի՝ եթէ արժան գատինք՝ թարգմանելով լրագրոյս մէջ հրատա-
րակենք:

Սիրով ընդունեցինք մեր Հայասէր գիտնական բարեկամին առաջարկութիւնը, և ահա աքաղաղա-
պէս թարգմանելով Հայ բանասիրաց ուշադրու-
թեանը կրննրկայացնենք՝ իրրեւ ազգային պատ-
մութեան լուսատու գրուագ մը:

ՀԱՅՈՅ ՀԻՆ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ԴԻՒՅ ՎՐԱՅ:

Քրիստոսի գալուստէն մէկ դար առաջէն սկսեալ Յոյն և Հռովմայեցի պատմիչք քանիցս կը յիշեն Հայաստանի հին Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը, զոր Տիգրան Բ թագաւորը շինեց Սեւեկիաց-
ւոց երկիրներուն տիրելէն ետեւ, և իր անունը տուաւ անոր: Քիչ ժամանակ ետքը՝ յիշեալ քա-
ղաքն Հռովմայեցւոց Լուկուղղոս զօրապետէն յարձակմամբ առնուեցաւ, և պարզ գիւղ մը դարձաւ: Սակայն յետոյ, Ներոնի կայսրութեան օրով, երբ որ Հռովմայեցւոց Վորբուղոն զօրապե-
տը Հայաստան արշաւեց, Տիգրանակերտ վերստին ամուր քաղաք մ' եղած էր, որ իր զանազան բա-
ցաւ յաղթականին առջև, բայց միջնաբերդը զի-
մանալով՝ յարձակմամբ առնուեցաւ: Տարի մ' ետքը ալ՝ Պարթևաց Մոնէղ զօրապետն յիշեալ քաղաքին վրայ յարձակելով՝ Հռովմայեցւոց զօ-
քը քանի մ' ամիս պաշարեց հոն: Այնուհետեւ այս քաղաքին անունն անհետացաւ պատմութեան մէջ:

Այս մայրաքաղաքին զրից վրայ Յոյն և Հռովմայեցի պատմագրաց տուած տեղեկութիւնները խիստ տարտամ և մինչև իսկ հակասական ըլլա-
լով, ճիշտ եղբակացութիւն մ' անոնցմէ հանել անհնար է: Գաղղիացի հռչակաւոր աշխարհա-
գէտը՝ Պ. Տ'Անվիլ՝ առեքելոյթ նմանութենէ մը

խաբուելով, Վանայ և Տիարպէքիւրի մէջ տեղը գտնուող Սէօրգ (Սուերդ) քաղաքը համարեց զայն: Քիչնէյր Անդղիացի Ճանապարհորդն ալ նոյն կարծիքն ընդունեց, բայց շուտով կը ցրի երբ որ խորհուի թէ Լասոններէն թէլեռնօտէլեռն բառին ծայրի «եթէ» վանկը Գաղղիներէն «եթէն» բառին պէս չ'հնչուիր, այլ «եթէ» կը հնչուի. ուրովհետեւ Յունարէն թէլեռնօտէլեռն բառէն և հայ-
կական բնիկ Տիգրանակերտ անունէն առնուած է: Ասկէց զատ արդի Սէօրգ քաղաքին մէջ բնաւ հին չենքերու հետք չկայ, որպէս զի հին Տիգրա-
նակերտն ըլլալուն իբրեւ նշան կարենայ ցոյց տրուիլ. և վերջապէս Տիգրանակերտի առջև ե-
ղած պատերազմաց և պաշարմանց վրայ Յոյն և Հռովմայեցի պատմագրաց գրածները Սէօրգի ներկայ զրից հետ բնաւ չեն համաձայնիր:

Գալով Հայ պատմագրաց, Մովսէս Խորենա-
ցիէն սկսեալ ամենն ալ Տիգրանակերտ քաղաքն արդի Տիարպէքիւր քաղաքը կը համարին, և այս կարծիքը բնաւ կասկած յարուցած չէ յիշեալ ազդին գիտնող մէջ: Սակայն Լուկուղղոսի և Վոր-
բուղոնի արշաւանաց պատմութիւնները, որչափ և տարտամ ըլլան, բաւական են այս կարծեաց սխալ ըլլալը ցուցնելու. որովհետեւ աներկրայիլ է թէ Հայաստանի այս հին մայրաքաղաքը Տիգ-
րիս գետին արեւելեան կողմն և անկէ քիչ շատ հեռի էր:

Արեւմն վիճարանութիւնը բաց է տակաւին, մանաւանդ որ խնդրոյ տակ եղած նիւթն ըստ բաւականին քննուած չէ գետ:

Մեր վաղեմի բարեկամ Պ. Հ. Քիէբեր, Պէր-
լինի համալսարանին դասատուն, որ փոքր Ասիոյ ամենէն լաւ աշխարհագրոյց քարտէսը շինած է, այս վիճարանութիւնը նորէն սկսաւ: Պէրլինի գիտութեանց ձեմարանի պարբերականին մէջ յօդուած մը հրատարակեց՝ «Հայոց Տէլեռնօտէլեռն յայրաքաղաքն» Բրէյլ լեռն» մակագրով, ուր ամեն աշխարհագրաց և Յոյն և Հռովմայեցի պատմա-
գրաց բոլոր գրածները յիշելով քննեց, և այս քննութեամբ ձեռք բերուած արդիւնքնիւր խնա-
մով բաղդատելէ ետեւ, այս եղբակացութեան հասաւ թէ Ժ. Վ. Թայլըր Անդղիացի Ճանապար-
հորդը, որ հիմա Էրզրումի և Տիարպէքիւրի Անդ-

ղիական հիւպատոս է, առանց զիտնալու գտած է Տիգրանակերտի տեղն ու աւերակները Արդընսու (ի հնումն Նիկիփորիոս) գետակին ձախ եղբոր Յիշխալ գետակը Հիւսէյին—Քէօլի արևելեան կողմէն քիչ հեռու Տիգրիս գետը կը վազէ։ Աւերակներն ալ այսօր Արծըն կը կոչուին, և Սէօրդ և Միափարքին քաղաքներուն մէջ տեղը կիշնան դրեթէ հաւասար հեռաւորութեամբ։

Արծըն քաղաքին պարիսպներուն և միջնաբերդին յատակագիծը, զոր Պ. Թայլըր հանած և Պ. Քիէքէր ալ օրինակած է, գոհացուցիչ կերպիւ կարգարացնէ Պ. Քիէքէրի կարծիքը, և մէք բան մը չունինք անոր վրայ աւելցնելու՝ բայց միայն քանի մը զիտողութիւններ, որք ոչ թէ կը տկարացնեն զայն, այլ մանաւանդ կը զօրացնեն։

Ապսիանոս Հռոմայեցի պատմադիրը՝ Միհրդատայ պատերազմներուն վրայ գրած պատմութեան 84, 85 և 86 զրուաններուն մէջ Տիգրանակերտ քաղաքին Լուկուղղոսէն պաշարուելուն պատմութիւնը կը նշէ։ Այն պատմութիւնը տեղագրական պարագաներ կը պարունակէ, զորս ի զուր կը փնտռենք Պլուտարքոսի մէջ։ Սերևի որ այն հատուածները վրիպած են Պ. Քիէքէրի ուշադրութիւնէն, և անօգուտ չըլլար զանոնք բաղդատել Պ. Թայլըրի տուած մանրամասն տեղեկագրին հետ, որ հոս քօվերնիս չունինք։

Թագաւոր մը շողոքօրթիւլու փափաքով՝ քաղաքաց արուած անուններուն բազդը միշտ կեղակարծ և անստոյգ է։ Իսկ ստուգիւ նոր հիմնուած քաղաքներու անուններն այնպէս չեն, ինչպէս Աղէքսանդրիա, Ս. Պօլիս, Անտիօք, և այլն. այսպիսի քաղաքաց անունները կը մնան։ Բայց երբ որ պարզ անափառութեամբ հին քաղաքի մը նոր անուն մը կը արուի, կերևի որ այս անափառութիւնը կարճ կը տևէ։ Ի՞նչ եղան այն անթիւ Յուստինիանուպօլիսները, Մարկիանուպօլիսները, և այլն, որք հին և հռչակեալ քաղաքաց արուեստն, Սերևի թէ նոյնը պատահած է նաև Տիգրանակերտի. հին Արծըն անունը Տիգրան Բ. էն ետքն ալ կենդանի մնալով՝ մինչև այսօր պահուած է։ Այս անունը իրիսա հին ժամանակէ ի վեր կար։ Քրիստոսէ 600 տարի առաջ Իրզնի

կամ մանաւանդ Արզնի քաղաքը Նաթինուտա անուն հայ թագաւորի մը մայրաքաղաքն էր, որ այն ժամանակները Բակրիտուր Բ. անուամբ ուրիշ հայ թագաւորէ մ' առնուելով այրեցաւ, ինչպէս որ կիմանանք Մալաթիոյ մէջ Բրուսայի Վոն Միհրդատի հարկւրապետին գտած յիշատակարանէն։ Փրէշական 300 թուէն մինչև 624 Բիւզանդեան կայսրութեան և Պարսից մէջ եղած պատերազմներուն ժամանակ՝ Արծանէն՝ գաւառն իր Արծըն մայրաքաղաքին հետ պատերազմի ասպարէզ եղած էր շարունակ։

Լոնորայի Աթէնէոմ լրագրին 1863 փետր. 14 թուով մէկ յօդուածին մէջ Բալլինսըն գնդապետը Պ. Թայլըր հիւպատոսին ուղևորութեանց վրայ քաղուած մը տալով, Արծըն քաղաքին ըրած այցելութիւնն ալ կը յիշէ. բայց ոչ Բալլինսըն գնդապետը, ոչ ալ Պ. Թայլըր մտքերնուն չեն անցուներ այն ժամանակ թէ հին Տիգրանակերտն էր այն. ընդհակառակն Պ. Բալլինսըն կարծեց այն ժամանակ թէ Տիգրիս գետին հարաւակողմը, այս ինքն Միջագետաց մէջ դանուած Քէֆըր—Սէօզի աւերակներուն տեղն էր Տիգրանակերտ քաղաքը. բայց այս կարծիքը՝ վերը յիշուած պատճառներով անընդունելի է։

Սակայն յիշեալ յօդուածն ուրիշ քանի մ' աշխարհագրական խնդիրներ ալ կը խառնէ, որոց վրայ նոյնպէս խօսած է Պ. Քիէքէր իր յիշատակագրին մէջ, և այս պատճառաւ մէք ալ կը պարտաւորինք յիշել։

Ամիդ (Տիարպէքի) քաղաքը, զոր Հայ մատենագիրք հին Տիգրանակերտ քաղաքը կը համարին, հնուց ի վեր Ամիդ կը կոչուի։ Այս անունն արդէն նիւուէի յիշատակարանաց մէջ ալ կայ, ինչպէս նաև Մալաթիոյ յիշատակարանին մէջ՝ Մէթուէ գրուած։ Տիարպէքի անունն Արաքսէրը տուած են Արաք ցեղի մ' անունէն՝ որ շրջականիւր կը բնակէր, Այսու ամենայնիւ Ամիդ անունն ալ ցարդ պահուած է, ինչպէս նա և Գարա—Ամիդ անունը զոր Օսմանցիք տուած են պարիսպներուն սևութեանը պատճառաւ։

Պ. Քիէքէրի յիշատակագրին կցուած աշխարհացոյց քարտէսը՝ խնդրոյն նիւթ եղած բոլոր երկիրն իր մէջ կը բովանդակէ, ինչպէս նաև Վա-

նայ և Վեօլճիւկի ծովակները, զորս քանի մը հին աշխարհագետք իրարու հետ շփոթած են: Պ. Քիւրէրի աշխարհացոյցը Վանայ ծովակին հինգ այլ և այլ անուն կուտայ. Բալլինսըն գնդապետին յիշատակադրին ալ վեցերորդ անուն մը կուտայ, Նինուէի սեպածե արձանագրութիւններէն քաղելով այն է Մաիրի լիճ, ճշմարիտ է որ այն ժամանակ Պ. Բալլինսըն Նաւիէ կարգացած էր փոխանակ Մաիրիի, և այս սխալն ալ մեղադրելի չէ. վասն զի Ասորեստանեայց գրերուն մէջ *Նա* և *Նա* վանկերը իրարու շատ կը նմանին: Վանայ Սեպածե գրերն ալ այնպէս են. Նաւիէ Միջագետաց անունն է, որոյ մասն եղած չէ երբէք Վանայ քաղաքն և լիճը, Նոյն անունն է որ Ս. Գրոց բնագրին մէջ ալ կը տեսնուի: Նաւաբայէն, այն է «Երկու գետոց մէջ», Վանայ երկիրն և լիճն, ընդհակառակն, այն ժամանակ Մաիրի կը կոչուէր, ինչպէս որ Վանայ ամենահին արձանագիրներէն զիտենք, զորս օրինակած և երկիցս հրատարակած են հանգուցեալ Պ. Հուլճ և Պ. Լայար: Այս վերջինը, 1849ին և 1850ին Նինուէի և Բարելունի վրայ ըրած խուզարկութեանց նկարագրին մէջ ալ, երես 395, Նաւիէ կը կարգայ, բայց Նոյն երեսին մէջ գծուած բնագիրը Մաւիէ է: Արդ, այս անունն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ Հայ պատմագրաց գործածած Մարք անունը, զոր Մեղից կամ Մեղացոց կուտային, վասն զի Ասորեստանեայց իշխանութեան օրով, Մեղաստան և արեւելեան Հայաստան մէկ գաւառ կը կազմէին՝ Երկու Մեղք կամ Մեղաստանք անունով: Երբ որ Ասորեստանեայց ինքնակալութիւնը քայքայեցաւ, զայն կազմող այլ և այլ երկիրներն ինքնազուխ եղան և բուն Մեղաստան կամ Մարաց աշխարհն առանձին պետութիւն մ' եղաւ Տիգրէսի միապետութեան ներքեւ. իսկ Արեւմտեան Մեղաստան, այն է Արեւելեան Հայաստան, որ Վանայ լճին շրջակայ երկիրներէն կը բաղկանար, ուրիշ անկախ պետութիւն մը կազմեց Բաղրիստուր Աի իշխանութեան ներքեւ Մաիրի անունով, որ յետոյ Պիալմայի փոխուեցաւ:

Հայաստանի զեղեցիկ աշխարհացոյցը հրատարակելէ ետեւ Պ. Քիւրէրի ձեռք ձգած հին զրու-
թեանց վրայ եղած քննութիւններն ու վիճարա-

նութիւնները քանի մը փոփոխութիւններ ու յաւելուածներ յառաջ բերին, որք այն աշխարհացոյցին նոր տպագրութիւնն անշուշտ պիտի կատարեալագործեն, և նոր լոյս մը պիտի սփռեն Վանայ հին յիշատակագրաց վրայ՝ որք այն երկիրներուն կը վերաբերին:

Ասոնցմէ քանի մ' օրինակ յիշենք:

Արկիսթի թագաւորը (Քրիստոսէ 630 տարւոյ չափ առաջ) արշաւանք մ' ըրաւ Իւլիանի, Իւրիանի և Անարի կոչուած երկիրներուն վրայ, ուր Իւթարիւկիտ քաղաքին տիրեց. յետոյ Թուրիւքերա, Գիւրա և ուրիշ (անունն արուած) գաւառ մը նուաճեց: Պ. Քիւրէրի յիշատակագրին վրայ յաւելնալ աշխարհացոյցին օգնութեամբ, ինչպէս նաեւ Նոյն յիշատակագրին 197 երեսին մէջ նշանակուած ծանօթութեամբ կըրնանք գրեթէ քայլ առ քայլ յաղթական բանակին ընթացքին հետեւիլ: Վանայ ծովակին արեւմտեան կողմէն ճամբայ ելնելով, և վերին Եփրատայ եղելքէն շարունակելով կը տեսնենք նախ Իւլիանի երկիրը, որոյ մայրաքաղաքը, զոր Արկիսթի թագաւորը նուաճեց, Տարանի կը կոչուէր: Աերեի թէ մայրաքաղաքին անունը յետոյ բոլոր գաւառին տրուեցաւ, որ Տակիտոսի տարեգրութեանց մէջ (Գիրք ԺԴ Գլ. 24) Թաւրանթիոմ և Հայ պատմագրաց մէջ Թարոն կամ Տարոն կը կոչուի, և վերին Եփրատայ հիւսիսակողմն ու հարաւակողմը կիսնայ: Արդի Մուշ քաղաքն այս գաւառին մէջ տեղն է: Արնայ ըսուիլ նաեւ թէ գաւառին հին անունը տակաւին պահուած է Աւանի բերդին անունն մէջ, որ Ստրաբոնի պատմութեան նայելով (երես 524), այն քաղաքներէն մին էր, ուր Տիգրան և Արտաւազդ թագաւորներն իրենց գանձիրը կը պահէին: Ճշմարիտ է որ եթէ Ստրաբոնի ըսածը լաւ կը հասկնանք, այս քաղաքն աւելի արեւելեան կողմը կը գնէ, բայց զիտենք ալ որ անոր Հայաստանի վրայ ըրած նրկարագրութիւնը ճիշտ չէ, ինչպէս Փոքր Ասիոյ վրայ ըրածն ալ: Եւ շատ հաւանական է որ Հայաստան անձամբ տեսած չէ երբէք, որովհետեւ, եթէ տեսած ըլլար, Տիգրանակիրտ քաղաքը Վերաստանի մօտ չէր գներ:

